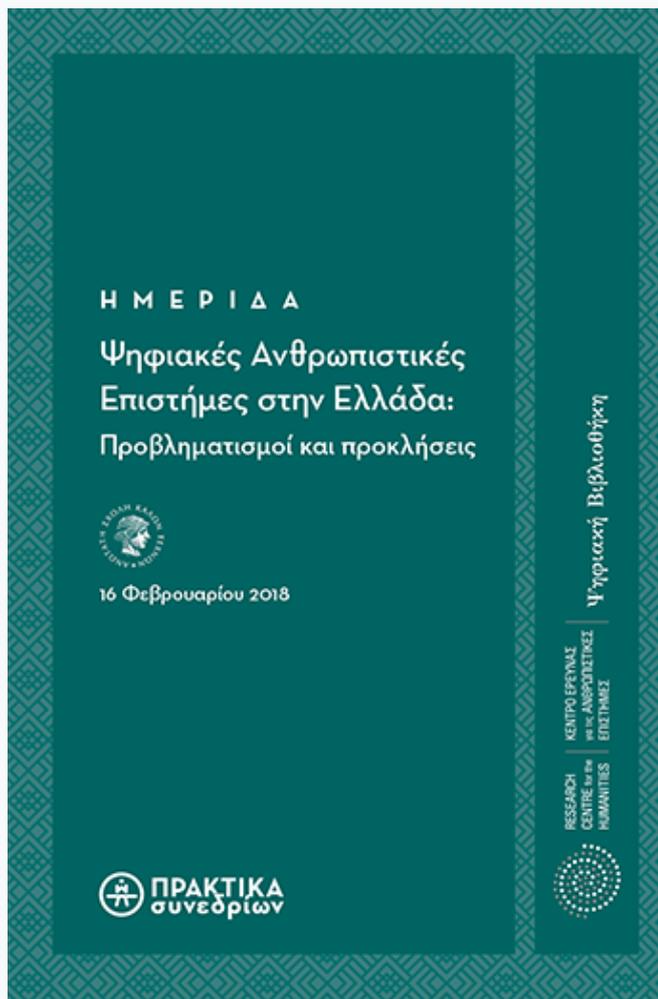

Πρακτικά Συνεδρίων

(2023)

Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην Ελλάδα: προβληματισμοί και προκλήσεις (16 Φεβρουαρίου 2018)

Εισαγωγή

Πέτρος Πετρίδης

doi: [10.12681/praktika.5206](https://doi.org/10.12681/praktika.5206)

Η Μ Ε Ρ Ι Δ Α

Ψηφιακές Ανθρωπιστικές
Επιστήμες στην Ελλάδα:
Προβληματισμοί και προκλήσεις

16 Φεβρουαρίου 2018

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

Ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες στην Ελλάδα: Προβληματισμοί και προκλήσεις (Αθήνα, 16 Φεβρουαρίου 2018)

Επιστημονική επιμέλεια: Πέτρος Πετρίδης

Πέτρος Πετρίδης

Εισαγωγή

<https://doi.org/10.12681/praktika.5206>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2023

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://e proceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Ιστορίας,

Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μάρω Γερμανού Καθηγήτρια Αγγλικής Λογοτεχνίας,

Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού

Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,

Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-85268-8-4

www.rchumanities.gr

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Εισαγωγή

Ο παρών τόμος είναι αποτέλεσμα της μακράς προσπάθειας ενός συνόλου ανθρώπων που εμπλέκονται ερευνητικά και θεωρητικά με τα ζητήματα της σύγχρονης ψηφιακής συνθήκης. Τα κείμενα του τόμου προκύπτουν από ανακοινώσεις που έγιναν στο πλαίσιο της ημερίδας «Ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες στην Ελλάδα: Προβληματισμοί και προκλήσεις». Η ημερίδα διοργανώθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες στις 16 Φεβρουαρίου του 2018 στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας και στις εργασίες της συμμετείχαν καθηγητές και καθηγήτριες, ερευνητές, ερευνήτριες και υποψήφιοι διδάκτορες από πολλά πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα της Ελλάδας, όπως το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Πάντειο Πανεπιστήμιο, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, η Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης κ.ά.

Η ημερίδα προέκυψε από την επιθυμία και τους προβληματισμούς που διακατείχαν τα μέλη της οργανωτικής και επιστημονικής επιτροπής σχετικά με τους μετασχηματισμούς (επιστημολογικούς, μεθοδολογικούς, θεωρητικούς, τεχνικούς, εκπαιδευτικούς) στους οποίους υπόκεινται οι ανθρωπιστικές επιστήμες από την εκρηκτική ανάπτυξη και διάχυση των ψηφιακών τεχνολογιών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα. Η συζήτηση γύρω από τη σχέση των ανθρωπιστικών επιστημών και των ψηφιακών τεχνολογιών, βέβαια, δεν είναι νέα. Ειδικά όσον αφορά τις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες, μπορούμε να ανιχνεύσουμε την ανάδυσή τους από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα. Η συγκρότησή τους συμπίπτει με την εμφάνιση των πρώτων ηλεκτρονικών υπολογιστών και τότε η έμφασή τους αφορούσε την «κωδικοποίηση της κειμενικής κληρονομιάς» (Παπαηλία και Πετρίδης 2015), πρωτίστως στο πλαίσιο των λογοτεχνικών σπουδών και της φιλολογίας. Η αρχική τους ονομασία ήταν «πληροφορική των ανθρωπιστικών επιστημών» (humanities computing) και για αρκετές δεκαετίες επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στην ψηφιοποίηση αναλογικών κειμένων και φυσικών τεκμηρίων με σκοπό την καταλογογράφηση, την τεκμηρίωση, τη διάσωση και την κωδικοποίηση της γνώσης.

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του 21ου αιώνα, οι κοινωνικοί και τεχνολογικοί μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα σε συνάρτηση με τη διάχυση της χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών, των έξυπνων κινητών και του διαδικτύου, την ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και εν γένει του Web 2.0, που βασίζεται στον υψηλό βαθμό διάδρασης, στην παραγωγή περιεχομένου δημιουργημένου από χρήστες και στον διαμοιρασμό δεδομένων και μεταδεδομένων, οι νέες άδειες δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας που θεσμοθετήθηκαν, οι δυνατότητες δημοσιοποίησης έργων και η ανάπτυξη νέων εμπορικών μοντέ-

λων έθεσαν μια σειρά νέων προκλήσεων και προβληματισμών. Σε αυτή τη νέα συνθήκη θα υιοθετηθεί η ονομασία «ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες» και η ψηφιοποίηση αναλογικών κειμένων θα πάψει να αποτελεί τον βασικό προσανατολισμό του συγκεκριμένου χώρου. Το ενδιαφέρον των ανθρώπων που δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών θα μετατοπιστεί προς τη δημιουργία πρωτογενώς ψηφιακών έργων (κείμενα, διαδραστικοί χάρτες, βιντεοπαιχνίδια, ψηφιακό σχέδιο, δημιουργία ψηφιακών εργαλείων και άλλων εφαρμογών), νέων εκπαιδευτικών μοντέλων και διδακτικών πρακτικών, νέων τρόπων δημοσιοποίησης, διεξαγωγής έρευνας και ανάγνωσης, νέων αδειών ανοιχτής πρόσβασης.

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι παρά την υιοθέτηση της νέας ονομασίας δεν υπάρχει ένας δεδομένος και κοινά αποδεκτός ορισμός για τις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες. «Τι είναι οι ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες;» διερωτάται η Άννα-Μαρία Σιχάνη στο πρώτο κεφάλαιο του παρόντος τόμου: «Ραγδαία αναπτυσσόμενος διεπιστημονικός κλάδος, σύνολο ψηφιακών μεθοδολογιών και εργαλείων, αποκεντρωμένη και ετερογενής ερευνητική κοινότητα, καινοτόμο παιδαγωγικό κίνημα και πρότυπο, επιστημολογική επανάσταση ή ένα νέο μοντέλο για τις ανθρωπιστικές επιστήμες και το πανεπιστήμιο του 21ου αιώνα;». Η ρευστότητα του κλάδου, το γεγονός ότι βρίσκεται διαρκώς σε διαδικασία κατασκευής και ανακατασκευής, εμποδίζει την αποδοχή ενός στατικού και δεδομένου ορισμού.

Σκοπός του τόμου, εντούτοις, δεν είναι μόνον η χαρτογράφηση και η αποτύπωση της ιστορικής πορείας και των μεταβολών που υπέστησαν οι ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες. Το κεντρικό σκεπτικό και ο βασικός στόχος του είναι να ανοίξει τη συζήτηση γύρω από αυτές με όρους κριτικούς. Είναι εξαιρετικά σύνηθες οι ακαδημαϊκές και εξωακαδημαϊκές ρητορικές που αφορούν την τεχνολογία να αναλώνονται σε πανηγυρισμούς, μεγάλες υποσχέσεις ή/και αφορισμούς. Έτσι και σε σχέση με τις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες, οι συναφείς προβληματισμοί και προκλήσεις συχνά εγγράφονται σε ρητορικές που παγιδεύονται μεταξύ τεχνοφιλίας και τεχνοφοβίας. Στο πλαίσιο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών, αυτό το δίπολο φέρνει στο προσκήνιο και νέα ψευδοδιλήμματα όπως αυτό μεταξύ κριτικής και δημιουργίας ή κατασκευής. Οφείλουν οι επιστήμονες και οι ερευνητές ή οι ερευνήτριες που εμπλέκονται με οποιονδήποτε τρόπο με τις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες να επικεντρώνονται στην κριτική ή μήπως πρέπει να δημιουργούν «πράγματα» και να κατασκευάζουν εργαλεία; Τα κείμενα αυτού του τόμου επιδιώκουν να μην παγιδευτούν σε μια τέτοια αντιπαράθεση. Αναντίρρητα, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, οι ανθρωπιστικές επιστήμες –και όχι μόνο– υπόκεινται σε ραγδαίες μεταβολές και μεγάλες μεταβάσεις. Η φοβική στάση απέναντι στις ψηφιακές τεχνολογίες είναι εξίσου άγονη με

την ενθουσιώδη και συχνά άκριτη υιοθέτησή τους. Το να θεωρείται ότι κάποιος ή κάποια δεν εγγράφεται στο πλαίσιο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών, επειδή δεν δημιουργεί «πράγματα», δεν στηρίζεται σε καμία σοβαρή επιστημολογική βάση. Το να θεωρείται ότι η χρήση ψηφιακών τεχνολογιών και η δημιουργία «πραγμάτων» στις ανθρωπιστικές επιστήμες οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην εργαλειοποίησή τους επίσης δεν στηρίζεται σε καμία επιστημολογική βάση. Το να διακηρύσσει κάποιος ή κάποια τον θάνατο της κειμενικότητας –με θετικό ή με αρνητικό πρόσημο– σημαίνει ότι είναι αδύνατον να διαπιστώσει πως κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει.

Ως επιστήμονες δεν μπορούμε να φετιχοποιούμε το «παλιό», αλλά ούτε και το «νέο». Είναι μάλλον προτιμότερο να επιχειρούμε συνθέσεις των αντίρροπων δυνάμεων, να αντιμετωπίζουμε την πρόκληση, αλλά και να στοχαζόμαστε και να αναστοχαζόμαστε αναφορικά με τους προβληματισμούς που προκύπτουν από τις προαναφερθείσες μεταβολές, συναντήσεις και συγκρούσεις. Όπως σωστά σημειώνει η Τιτίκα Δημητρούλια στο κείμενό της, τα εργαλεία διαμεσολαβούν την αλληλεπίδρασή μας με την έρευνα και τη γνώση, αλλά οι ερευνητές παραμένουν στο κέντρο. Ο άνθρωπος αποκεντροθετείται –όπως υποστηρίζει ο Μάνθος Σαντοριναίος στο δικό του κείμενο– εφόσον η τεχνητή νοημοσύνη υποκαθιστά νοητικές ποιότητές του, αλλά δεν εξαφανίζεται. Δεν είμαστε αναγκασμένοι και αναγκασμένες να εκτοπίσουμε την κριτική για να κατασκευάσουμε κάτι, αλλά θα ήταν εξαιρετικά προβληματικό να δημιουργούμε εργαλεία χωρίς να αναστοχαζόμαστε κριτικά πάνω σε αυτά, απλώς επειδή το επιτάσσουν συγκεκριμένες τάσεις.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών αφορούν τόσο το πεδίο της έρευνας, όσο και τη διδασκαλία, την επικοινωνία και τη δημοσίευση ερευνών, την αλληλεπίδραση με το αναγνωστικό κοινό, τις νέες μορφές αναπαράστασης και διάχυσης της γνώσης. Όσον αφορά τη διδασκαλία, ο θεσμός του εργαστηρίου, μέχρι πρότινος απών από τα περισσότερα τμήματα ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα, φαίνεται να αποκτά σημαντική δυναμική. Από μαθήματα σεμιναριακού τύπου που μπορεί να επικεντρώνονται στην πολυτροπική εκπαίδευση και μάθηση με τη χρήση νέων μέσων, όπως τα βιντεοπαιχνίδια, οι πλατφόρμες ανάπτυξης μη γραμμικών αφηγήσεων, η δημιουργία νοητικών και διαδραστικών χαρτών, μέχρι και τα εργαστήρια γραφής, οι ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες κεντρίζουν το ενδιαφέρον πολλών φοιτητών και φοιτητριών. Πέρα από το περιεχόμενο αυτών των εργαστηρίων, όμως, είναι σημαντικό το γεγονός ότι στο πλαίσιό τους ευδοκιμούν συχνά τα συνεργατικά σχήματα που βασίζονται σε μη ιεραρχικές σχέσεις και προωθούν την ανοιχτή πρόσβαση στη γνώση (Παπαηλία και Πετρίδης 2015).

Οι μετατοπίσεις αυτές συνδέονται στενά και με την ίδια την υλικότητα των μέσων. Η μετάβαση από το έντυπο βιβλίο προς τις ψηφιακές και ψηφιοποιημένες εκδοχές του είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τους μετασχηματισμούς των διαδικασιών συγκρότησης και διαμοιρασμού της γνώσης. Στο πλαίσιο της ψηφιακότητας, οι νέες υλικότητες των μέσων συνέβαλαν στη συγκρότηση αρχείων γνώσης από τα κάτω και ριζοσπαστικοποίησαν τις δυνατότητες διαμοιρασμού και αυτοπαρουσίασης των έργων ανθρώπων που δεν ήταν επιφανείς ούτε ειδικοί. Με τη Wikipedia να είναι ίσως η γνωστότερη περίπτωση, αλλά όχι η μοναδική, γνωρίσαμε μια σημαντική άνθηση της συνεργατικής από τα κάτω αρχειοθέτησης της γνώσης, μέσω της πρακτικής του πληθοπορισμού, του crowdsourcing (Βαλατσού 2014). Η γνώση αυτή παρέχεται με ανοιχτά δικαιώματα χρήσης (άδειες των κοινών).

Η έννοια της ανοιχτής πρόσβασης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις νέες μορφές δημοσίευσης. Πολλά περιοδικά ακολουθούν τη λογική της ανοιχτής πρόσβασης παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα προσπέλασης ακαδημαϊκών κειμένων που διαφορετικά θα ήταν αδύνατο ή εξαιρετικά δαπανηρό να προσπελαστούν. Πέρα από τα ίδια τα περιοδικά, πλατφόρμες όπως το ResearchGate και το Academia δεν προσφέρουν μόνο στο αναγνωστικό κοινό τη δυνατότητα να έχει ελεύθερη πρόσβαση στα κείμενα, αλλά και στους ίδιους τους συγγραφείς τη δυνατότητα να δημοσιεύσουν ή να προδημοσιεύσουν τα κείμενά τους, παρακάμπτοντας συχνά τους επίσημους διαύλους των εκδοτικών οίκων και τις μεγάλες καθυστερήσεις στα χρονοδιαγράμματά τους. Επιπλέον, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παρέχουν τη δυνατότητα για εν τω γίνεσθαι ανατροφοδότηση κατά τη διάρκεια ερευνών, αλλά και για τη διάχυση των ερευνητικών αποτελεσμάτων. Οι διαδικασίες αυτές κλείνουν και άλλο την ψαλίδα ανάμεσα στις αυθεντίες και τους μη ειδικούς, με τους μη ειδικούς να αποκτούν φωνή και ορατότητα, και να γίνονται ενεργητικοί συμμετέχοντες στην παραγωγή της γνώσης, όπως άλλωστε προτάσσουν τα νέα μέσα.

Τέλος, η δημιουργία νέων εγγενώς ψηφιακών μέσων με σκοπό τη διδασκαλία, την εκπαίδευση και τη δημοσιοποίηση της γνώσης κατέχει περίοπτη θέση στο νέο συγκείμενο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών. Το σχέδιο, τα βιντεοπαιχνίδια, το βίντεο, το podcast και οι χάρτες είναι μόνο μερικά από τα μέσα που χρησιμοποιούνται με σκοπό τη μετάβαση προς την πολυτροπική αναπαράσταση, άρθρωση επιχειρήματος και δημοσιοποίηση της γνώσης. Νέα εργαλεία και πλατφόρμες που υποβοηθούν την ερευνητική διαδικασία έρχονται συνεχώς στο προσκήνιο, παρέχοντας υποστήριξη σε διαδικασίες καταλογογράφησης, τεκμηρίωσης και δημιουργίας αρχείων. Παράλληλα, φοιτητές και φοιτήτριες εκπαιδεύονται στο να αποκωδικοποιούν και να αρθρώνουν επιχειρήματα και θέσεις που δεν περιορίζονται στο πλαίσιο του λογοκεντρισμού, αλλά λαμβάνουν υπόψη τους τα οπτικο-ακουστικά μέσα, τις διαδικασίες διάδρασης, τους αλγόριθμους.

Εντούτοις, όπως έχει ήδη αναφερθεί, σκοπός της ημερίδας ήταν και η συζήτηση γύρω από τους προβληματισμούς που αναδύονται στο πλαίσιο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών. Τα παραπάνω δεν έλαβαν χώρα εντός ενός ιστορικού, πολιτικού, πολιτισμικού, κοινωνικού και οικονομικού κενού. Θα ήταν ατόπημα να μη λάβουμε υπόψη μας ότι οι παραπάνω μετασχηματισμοί συντελέστηκαν και συνεχίζουν να συντελούνται σε μια συνθήκη συνεχούς νεοφιλελευθεροποίησης του ελληνικού –και όχι μόνο– πανεπιστημίου. Η αγορά και ο επιχειρηματικός κόσμος λάτρευαν ανέκαθεν το εφαρμόσιμο. Συχνά, με σημείο αναφοράς τα παραπάνω, διάφορες ακαδημαϊκές δράσεις στρέφονται προς έναν χρησιμοθηρικό και εργαλειακό εναγκαλισμό των ψηφιακών τεχνολογιών. Η παράθεση πολλών μη κειμενοκεντρικών παραδοτέων και η χρήση μεθοδολογιών όπως η εξόρυξη δεδομένων μπορούν να είναι γόνιμες στην ερευνητική διαδικασία, συχνά ωστόσο χρησιμοποιούνται με τέτοιο τρόπο επειδή γνωρίζουμε ότι θα προσδώσουν μεγαλύτερες προοπτικές χρηματοδότησης σε μια υποψήφια πρόταση για έρευνα. Παράλληλα, ο καπιταλισμός της πλατφόρμας εκμεταλλεύεται πρακτικές όπως ο πληθοπορισμός αποσκοπώντας στη συγκομιδή σημαντικών κερδών. Διάσημα επιστημονικά περιοδικά ανοιχτής πρόσβασης μεταθέτουν μεγάλα κόστη προς τους/τις συγγραφείς με το μοντέλο της χρέωσης για τα έξοδα δημοσίευσης (article processing charge, APC). Η ίδια η έννοια της δημιουργίας, το «be creative» που αποτελεί συχνά τον αντίπαλο πόλο της κριτικής, είναι το βασικό μόντο και το βασικό συναίσθημα που προωθούν οι δημιουργικές βιομηχανίες και οι συναισθηματικές οικονομίες οι οποίες ακμάζουν στο συγκείμενο της ψηφιακότητας και του καπιταλισμού της επιτήρησης.

Στις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν το 2013 στο συνέδριο της Modern Language Association με τον κοινό τίτλο «The Dark Side of Digital Humanities», η Wendy Hui Kyong Chun, ο Richard Grusin, ο Patrick Jagoda και η Rita Raley προσπαθούν να στοχαστούν ένα μοντέλο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών που δεν θα είναι δέσμιο της τεχνοκρατικής ορθολογικότητας και του νεοφιλελεύθερου οικονομικού υπολογισμού, αλλά θα συνομιλεί με τις «παραδοσιακές» ανθρωπιστικές επιστήμες και θα τις ενδυναμώνει. Η Wendy Chun επικεντρώνεται στο παράδοξο που βιώνουν πάρα πολλοί νέοι επιστήμονες και επιστημότισσες σε διεθνές επίπεδο: τη συνύπαρξη του μεγάλου ενθουσιασμού για τις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες με την παράλληλη αντίφαση των υλικών συνθηκών εργασίας τους (ανεργία, κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας, ελαστικές σχέσεις, επισφάλεια).

Για την Chun, η σκοτεινή πλευρά των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών είναι η φωτεινή της πλευρά, η πλευρά της υπόσχεσης ότι θα διασώσει τις παραδοσιακές ανθρωπιστικές επιστήμες με το να τις εκσυγχρονίσει, ότι θα εφοδιάσει φοιτητές και φοιτήτριες με τεχνικές ικανότητες έτσι ώστε να επιβιώσουν σε έναν

κόσμο με ολοένα αυξανόμενη επισφάλεια. Το σημαντικότερο ζήτημα με αυτή την υπόσχεση είναι ότι μετατοπίζει το πρόβλημα της ύπαρξης ενός κοινωνικά άδίκου οικονομικού συστήματος προς τους φοιτητές και τις φοιτήτριες, διακηρύσσοντας ότι το μείζον είναι το έλλειμμά τους σε τεχνικές ικανότητες. Η θέση της Chun δεν συνιστά αφορισμό των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών εν γένει, αλλά ένα κάλεσμα για τη μετατόπιση της έμφασης από την εργαλειακή χρήση τους προς τη δημιουργία εγχειρημάτων, όπως το «Feminist Dialogues in Technology», που αποσκοπούν στο να τις σκεφτούμε εκ νέου και να συμβάλουμε συνεργατικά στην αναγέννηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Όπως επίσης ισχυρίζεται η ίδια, οι ανθρωπιστικές επιστήμες θα πρέπει να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο αναφορικά με τα «μεγάλα δεδομένα», όχι απλώς επειδή οι εκπρόσωποί τους είναι καλοί στην αναγνώριση προτύπων (επειδή μπορούν να διαβάσουν τις αφηγήσεις που ενσωματώνονται στα δεδομένα), αλλά κυρίως επειδή μπορούν να διακρίνουν τι αγνοούν τα μεγάλα δεδομένα.

Με σκωπτικό τρόπο σχολιάζει και ο Richard Grusin το γεγονός ότι σε ένα πάνελ με τον τίτλο «The History and Future of Digital Humanities» πληροφορήθηκε ότι δεν εγγράφεται στην παράδοση των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών επειδή δεν γνωρίζει κώδικα και επειδή δεν δημιουργεί πράγματα. Παρομοίως, άλλα μέσα και τεχνικές που χρησιμοποιούνται πλέον εντατικά στην εκπαιδευτική διαδικασία και στη διδακτική επιστημών, όπως η ιστορία, αφενός διανοίγουν νέες πιθανότητες για μια πιο φοιτητοκεντρική και πολυτροπική μαθησιακή δραστηριότητα, και αφετέρου αναδεικνύουν νέους προβληματισμούς. Χαρακτηριστική, αν και όχι μοναδική, είναι η περίπτωση της παιχνιδοποίησης της εκπαίδευσης, όπου η διαδικασία σύμφωνα με τον Patrick Jagoda μπορεί να μετατραπεί σε μια εθιστική πρακτική συγκομιδής πόντων και εμβλημάτων, χωρίς εντέλει να αποδεικνύεται κατά πόσο οι φοιτητές και οι φοιτήτριες μαθαίνουν να εμβαθύνουν σε σύνθετες έννοιες και να αναπτύσσουν κριτική σκέψη.

Ανεξάρτητα με το πού δίνεται η έμφαση και ποιος ορισμός των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών επικρατεί, τα κείμενα του παρόντος τόμου επικεντρώνονται σε μια προσπάθεια κριτικής προσέγγισης και προβληματοποίησης στερεότυπων αντιλήψεων που επικρατούν εντός των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών ή για αυτές, επιδιώκοντας να μην παγιδευτούν στα προαναφερθέντα δίπολα.

Η Άννα-Μαρία Σιχάνη συστήνει τις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες στο αναγνωστικό κοινό παρουσιάζοντας ορισμούς, γενεαλογίες, συνέχειες και ασυνέχειες, καθώς και τις πιθανές μελλοντικές μεταλλάξεις του πεδίου. Μας φέρνει σε επαφή με σημαντικά έργα που υλοποιήθηκαν στο πλαίσιό τους, αλλά και με κεντρικές φιγούρες και δομές που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση και στους μετασχηματισμούς τους. Δίνει έμφαση στα ίδια τα υποκείμενα και στον κα-

θοριστικό τους ρόλο στις επιστημολογικές και μεθοδολογικές διαμορφώσεις των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών, αλλά και στο πώς οι επιστημολογικές τάσεις συνδέονται αυτές καθαυτές με τις ευρύτερες πολιτισμικές, κοινωνικές και τεχνολογικές εξελίξεις.

Ο Μάνθος Σαντοριναίος προβληματίζει τον όρο ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες υποστηρίζοντας ότι ο όρος «ψηφιακές» υπονομεύει τις ανθρωπιστικές επιστήμες, υπό την έννοια ότι ούτως ή άλλως αυτές χρησιμοποιούν τα διαθέσιμα τεχνολογικά εργαλεία της εκάστοτε περιόδου. Θεωρεί κρίσιμο στοιχείο τη μετάβαση από τον χαρτοκεντρικό πολιτισμό στον ψηφιακό, και καλεί προς τη μελέτη των χαρακτηριστικών και της δομής των ψηφιακών τεχνολογιών, των κόσμων που αναδύονται χάρη σε αυτές, καθώς και των γλωσσών που τροφοδοτούν την ίδια τους την ύπαρξη. Θέτοντας σημαντικούς επιστημολογικούς προβληματισμούς, όπως η ραγδαία επιτάχυνση του χρόνου με αποτέλεσμα το νέο να αντικαθίσταται από ένα άλλο νέο χωρίς ακόμη να έχει γίνει παλιό, αλλά και η έντονη αποκεντροθέτηση του ανθρώπινου από το τεχνολογικό (δυνατότητες παρέμβασης στη νοητική υπόσταση του ανθρώπου από την τεχνητή νοημοσύνη και άλλες ψηφιακές τεχνολογίες), υποστηρίζει την ύπαρξη μιας νέας μεγάλης μετάβασης. Όπως το πανεπιστήμιο του 13ου αιώνα αποσπάστηκε από την αυθεντία του Θεού και του μονάρχη με τη συμβολή της υλικότητας του χαρτιού, έτσι και το σημερινό πανεπιστήμιο παράγει νέες δομές εκπαίδευσης στη βάση του ψηφιακού, ενισχύοντας αφενός τη δύναμη ήδη μεγάλων πανεπιστημίων και αφετέρου παρέχοντας δυνατότητες δωρεάν αυτομόρφωσης σε πλήθος πολιτών, στη βάση του ελεύθερου λογισμικού.

Η έμφαση στην υλικότητα είναι σαφής και στο κείμενο της Ιουλίας Πεντάζου, η οποία πραγματεύεται την έννοια του ψηφιακού αρχείου ανιχνεύοντας μετασχηματισμούς αναφορικά με την υλικότητα προηγούμενων ιστορικών του μορφών. Παρατηρώντας τους σημαντικούς μετασχηματισμούς που συνεπάγεται η διαδικασία αυτή, τόσο στην επιστήμη και την τέχνη, όσο και σε καθημερινές πρακτικές όπως η διασκέδαση, η αγορά και η επικοινωνία, παρουσιάζει σε βάθος τη λεγόμενη «αρχειακή στροφή» και τις συνδηλώσεις που έχει στις πρακτικές της έρευνας και της παραγωγής γνώσης στη σύγχρονη ψηφιακή συνθήκη. Ιστοριοποιώντας τους μετασχηματισμούς της υλικότητας του αρχείου και μετατοπίζοντας την έμφαση από το περιεχόμενό του σε αυτό που ονομάζει «αρχαιοποίηση της εμπειρίας», μας παρουσιάζει ενδελεχώς σημαντικές του διαστάσεις, όπως η μετάβαση από την ψηφιοποίηση κειμένων προς τα εγγενώς ψηφιακά έργα, η αποθήκευση όχι μόνο των μεγάλων έργων του πολιτισμού αλλά και του έργου οποιουδήποτε ανθρώπου, η συσχέτιση του ψηφιακού αρχείου με τα μεταδεδομένα και τους αλγόριθμους, η συγκρότηση εντέλει του δεδομενοποιημένου εαυτού και η συνακόλουθη υπέρβαση του δυϊσμού μεταξύ φυσικού και ψηφιακού κόσμου.

Ο Γιάννης Δούκας εντοπίζει επίσης τις διαρκείς προσπάθειες να οριστεί ένα συνεχώς ρευστό και μεταβαλλόμενο πεδίο, και επικεντρώνεται στην εξέταση της ψηφιακής εποχής της κλασικής φιλολογίας. Αναφερόμενος σε βάσεις δεδομένων και συνδρομητικά και ελεύθερα λογισμικά όπως το Thesaurus Linguae Graecae, το Digenes, η Perseus Digital Library, η Leuven Database of Ancient Books, το JSTOR και η L'Année Philologique, αφηγείται την προσωπική του εμπλοκή και εμπειρία αναφορικά με την προσπάθεια εξοικείωσης, αλλά και συνεισφοράς σε συναφή εγχειρήματα. Παρουσιάζει πλήθος τέτοιων εγχειρημάτων, εργαλείων και ιστολόγιων όπως το Suda on Line, που αποτελεί τη μοναδική αγγλική μετάφραση του βυζαντινού λεξικού του Σουΐδα, τα Homer Multitext, Digital Athenaeus και SNAP:DRGN, τις Pleiades, το Pelagios Commons, το Tesserae, το Ancient World Online. Εστιάζοντας στο ελληνικό συγκείμενο, προτείνει την ίδρυση ινστιτούτων και ερευνητικών κέντρων με έμφαση στη διεπιστημονικότητα, τη συμπερίληψη των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών στα προπτυχιακά προγράμματα και την έμφαση των εμπλεκόμενων ανθρώπων και φορέων «στη διαφάνεια, το ανοιχτό πνεύμα, τη συνεργασία, τη συναδελφικότητα, τη διασύνδεση, την ποικιλομορφία και τον πειραματισμό».

Η Τιτίκα Δημητρούλια προσεγγίζει κριτικά τη στερεοτυπική αντίληψη περί εκτοπισμού του κειμένου στο συγκείμενο της ψηφιακής συνθήκης. Οι μεταβάσεις ή μετατοπίσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω (από τον χαρτοκεντρικό στον ψηφιακό πολιτισμό) συνεπάγονται σημαντικές επιστημολογικές, γνωσιακές και μεθοδολογικές αλλαγές, αλλά όχι την εξαφάνιση του κειμένου. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, παρά τις διακηρύξεις για την κυριαρχία της εικόνας στο πλαίσιο της ψηφιακότητας, το «κείμενο διατηρεί την ηγεμονική του θέση». Μας παρουσιάζει ενδελεχώς τεχνικές και μεθόδους της *ηλεκτρονικά υποστηριζόμενης ανάλυσης κειμένου*, όπως η ηλεκτρονική ανάλυση περιεχομένου, οι λεξικομετρικές μέθοδοι, οι μέθοδοι εξόρυξης μαζικών δεδομένων από κείμενα, κάποιες εκ των οποίων απαιτούν τη γνώση προγραμματισμού, ενώ άλλες την απλή εξοικείωση του ερευνητή με ένα πρόγραμμα. Υποστηρίζοντας ότι τα εργαλεία διαμεσολαβούν την έρευνα, αλλά και ότι η ερευνήτρια παραμένει στο επίκεντρο, καλεί προς τη διεύρυνση του διαλόγου μεταξύ διαφορετικών πειθαρχιών, τον εμπλουτισμό της συναφούς βιβλιογραφίας, τη δημιουργία και τον διαμοιρασμό πόρων και εργαλείων, εκτιμώντας ότι έτσι η ελληνική κοινότητα των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών μπορεί να ενδυναμωθεί παρά τη σημαντική έλλειψη πόρων.

Ο Αθανάσιος Καρασίμος, η Ελένη Γουλή, η Πατρίτσια Καλαφατά, η Ειρήνη Μεργούπη-Σαβαΐδου, ο Νίκος Παπαδάκης, ο Γεώργιος Τζεδόπουλος, η Αναστασία Φαλιέρου, ο Γεράσιμος Χρυσοβιτσάνος, η Ελένη Βερναρδάκη, η Μαρία Σπηλιωτοπούλου και η Ελένη Κατσιαδάκη παρουσιάζουν τη συμμετοχή της Ελλάδας σε ευρωπαϊκές ερευνητικές υποδομές όπως το DARIAH-EU και το PARTHENOS-EU, που

αποσκοπούν στη διασύνδεση των ανθρωπιστικών επιστημών και των ψηφιακών τεχνολογιών. Ως συμμετέχοντες και συμμετέχουσες στην υποδομή DARIAH-GR/ΔΥΑΣ, μας πληροφορούν για τις προσπάθειες προώθησης της έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες με τη χρήση ψηφιακών μέσων, για την επιμόρφωση αναφορικά με τη χρήση τους, αλλά και για τη συγκρότηση των Μητρώων Πόρων Ανθρωπιστικών Σπουδών και του πολυθεματικού και πολύγλωσσου Θησαυρού των Ανθρωπιστικών Επιστημών. Μας παρουσιάζουν, τέλος, τον προσανατολισμό της ερευνητικής υποδομής PARTHENOS-EU, που υποστηρίζει άλλες ερευνητικές υποδομές, οι οποίες αφορούν την πολιτιστική κληρονομιά, την ιστορία του Ολοκαυτώματος στην Ευρώπη, την αρχαιολογία, τους γλωσσικούς πόρους.

Ο Αλέξανδρος Τενεκετζής εξετάζει, σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, τις συμβολές των ψηφιακών μέσων στον χώρο της ιστορίας της τέχνης. Εστιάζοντας στην «ψηφιακή ιστορία της τέχνης» ως επιστημονική περιοχή των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών αναπτύσσει τους επιστημολογικούς μετασχηματισμούς της ιστορίας της τέχνης, οι οποίοι είναι τέτοιου εύρους που ουσιαστικά οδηγούν στον μετασχηματισμό του ίδιου της του αντικειμένου, αλλά και των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων. Αναφερόμενος σε διεθνείς και ελληνικές δράσεις και έργα, όπως η δημιουργία εικονικών μουσείων, εφαρμογών κινητού τηλεφώνου, διαδραστικών χρονολογιών, εκθέσεων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ανιχνεύει μια μεγάλη γκάμα επιστημολογικών συνδηλώσεων, όπως την πιθανότητα να επανέλθει χάρη στα νέα μέσα η μυθοπλασία, την οποία απώλεσε η τέχνη με την κυριαρχία του μοντερνισμού από τον 19ο αιώνα και έπειτα. Επίσης, εντοπίζει ένα σύνολο νέων προκλήσεων και προβληματισμών, όπως η πιθανή μετατροπή του ιστορικού τέχνης από μελετητή των οπτικών προϊόντων σε δημιουργό τους και η μετατροπή του επισκέπτη ενός μουσείου ή μιας έκθεσης από θεατή σε χρήστη προϊόντων τεχνολογίας. Τέλος, αναφερόμενος στην υλικότητα των μέσων και τη μετατροπή των εικόνων σε σύνολα δεδομένων, θέτει το ζήτημα κατά πόσο είναι πιθανό το εν λόγω πεδίο να ορίζεται πλέον με όρους στατιστικής και όχι ιστορίας της τέχνης.

Ο Πέτρος Πετρίδης εξετάζει τη σχέση των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών και των μαζικών διαδικτυακών παιχνιδιών υπό το πρίσμα της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Συγκεκριμένα, εξετάζει τα πιθανά οφέλη που μπορεί να έχει η πρακτική της δημιουργίας «μασίνιμα» (machinima) για την ανθρωπολογία και την εθνογραφία. Τα μασίνιμα (βίντεο που δημιουργούν οι παίκτες των βιντεοπαιχνιδιών με οπτικοακουστικό υλικό που αποσπών από τους κόσμους τους) μπορούν να συνεισφέρουν γόνιμα ως μέσα εθνογραφικής αναπαράστασης και δημοσιοποίησης ερευνητικών αποτελεσμάτων με τη μορφή ενός εγγενώς ψηφιακού κειμένου. Μπορούν, επίσης, να χρησιμεύσουν ως μεθοδολογικό εργαλείο, εφόσον αποτελούν ένα πολιτισμικό κείμενο που παράγεται από τα κάτω, από τους ίδιους τους

συνομιλητές του εθνογράφου. Αυτό το εγγενώς ψηφιακό κείμενο παρέχει πρόσβαση αφενός στην υποκειμενική σκοπιά του παίκτη-κινηματογραφιστή και αφετέρου σε παρελθοντικά στάδια της ιστορίας του παιχνιδιού. Επιπλέον, παρέχει στον ίδιο τον εθνογράφο τη δυνατότητα να τηρεί σημειώσεις πεδίου σε μορφή βιντεοημερολογίου. Τέλος, το κείμενο εξετάζει τις πιθανές ευεργετικές συνεισφορές των μασίνιμα στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής εκπαίδευσης και της διδακτικής της ανθρωπολογίας, επισημαίνοντας παράλληλα τα σημαντικά προβλήματα που προκύπτουν αναφορικά με τις υποδομές στο πλαίσιο του υποχρηματοδοτούμενου ελληνικού πανεπιστημίου, αλλά και τις δυσκολίες ένταξης συναφών εγχειρημάτων σε τμήματα κοινωνικών επιστημών.

Το κείμενο του Ηλία Στουραΐτη επιχειρεί να φωτίσει πτυχές της ψηφιακής ιστορίας συζητώντας σύντομα την εννοιολόγηση αυτού του όρου. Επικεντρώνεται σε τρεις βασικούς άξονες, παραθέτοντας παράλληλα κάποιους προβληματισμούς. Ο πρώτος αφορά την ακαδημαϊκή έρευνα και τη σχέση της με το ψηφιακό περιβάλλον. Ο δεύτερος αφορά τον διάλογο ανάμεσα σε ψηφιακή και δημόσια ιστορία. Ο τρίτος αφορά το πώς η ψηφιακή ιστορία μεταπηδά στην εκπαίδευση αναδεικνύοντας μια σειρά από προκλήσεις. Αν και η πρώτη αίσθηση που δημιουργήσε η αξιοποίηση της τεχνολογίας ήταν μια εμμονή στο καινούριο και το εντυπωσιακό, το οποίο συνδυάστηκε με τον κορεσμό από την καινοτομία στον δυτικό κόσμο, είναι πια σκόπιμο να εξεταστούν η τεχνολογική διάσταση και οι δυνατότητες που προσφέρει, ώστε να γίνουν αντιληπτοί οι νέοι συσχετισμοί. Το κείμενο καταλήγει με την πρόταση να ξεκινήσει ένας ουσιαστικός διεπιστημονικός διάλογος γύρω από τη διάδραση του ανθρώπου και της ψηφιακής τεχνολογίας, καθώς και γύρω από το πώς η ψηφιακή ιστορία μπορεί να διδάσκεται σε σχολεία και πανεπιστήμια.

Σας ευχόμαστε καλή ανάγνωση!

Πέτρος Πετρίδης

Βιβλιογραφία

- Chun, Wendy Hui Kyong, Richard Grusin, Patrick Jagoda και Rita Raley. 2016. «The Dark Side of the Digital Humanities». *Debates in the Digital Humanities*. Επίσκεψη 23 Οκτωβρίου 2022. <https://dhdebates.gc.cuny.edu/read/untitled/section/ca35736b-0020-4ac6-9ce7-88c6e9ff1bba>.
- Βαλατσού, Δέσποινα. 2014. «Ανάδυση νέων μνημονικών τόπων στο διαδίκτυο». Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Επίσκεψη 23 Οκτωβρίου 2022. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/34941>.
- Παπαηλία, Πηνελόπη, και Πέτρος Πετρίδης. 2015. *Ψηφιακή εθνογραφία*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών και Αποθετήριο Κάλλιπος. Ηλεκτρονικό βιβλίο. Επίσκεψη 23 Οκτωβρίου 2022. http://repfiles.kallipos.gr/html_books/15369/.

Πρόγραμμα Ημερίδας

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 16 Φεβρουαρίου 2018

- 9:30-9:45 Άντα Διάλλα, Χαιρετισμός
- 9:45-10:00 Κώστας Γαβρόγλου, εναρκτήρια ομιλία, «Αναγνώσεις σε ψηφιακό περιβάλλον: Μετασχηματισμοί του έντυπου λόγου».

ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ Προεδρία Άντα Διάλλα

- 10:15-10:30 Άννα-Μαρία Σιχάνη, «Συστήνοντας τα digital humanities: Γενεαλογίες, ιστορίες και προοπτικές».
- 10:30-10:45 Κωνσταντίνος Ηροδότου, «Sex και machine».
- 10:45-11:00 Μάνθος Σαντοριναίος, «Με τι συνδιαλέγονται οι ανθρωπιστικές επιστήμες και τι προβάλλουν σε μεταβατικές περιόδους;»
- 11:00-11:15 Μανώλης Πατηνιώτης, «Μετρώντας με τα δάχτυλα: Οι ανθρωπιστικές σπουδές και η πρόκληση της ψηφιακότητας».
- 11:15-11:30 Μήτσος Μπιλάλης, «Από τις ψηφιακές στις πειραματικές ανθρωπιστικές επιστήμες (experimental humanities)».
- 11:30-12:00 Συζήτηση

ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ Προεδρία Μήτσος Μπιλάλης

- 12:15-12:30 Χάρης Αθανασιάδης, «Η δημόσια ιστορία στην ψηφιακή εποχή».
- 12:30-12:45 Άντα Διάλλα, «“Free history”»: Ο ρόλος του ιστορικού στην ψηφιακή εποχή».
- 12:45-13:00 Δέσποινα Βαλατσού, «Πληθοπορισμός και ιστορία των πολιτών».
- 13:00-13:15 Ιουλία Πεντάζου, «Ψηφιακό αρχείο: Νέες εννοιολογήσεις και πρακτικές του αρχείου στην ψηφιακή εποχή».
- 13:15-13:45 Συζήτηση

ΤΡΙΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ
Προεδρία Δέσποινα Βαλατσού

- 15:00-15:15 **Ιωάννης Δούκας**, «Καινά δαιμόνια; Η ψηφιακή εποχή της κλασικής φιλολογίας».
- 15:15-16:00 **Τιτίκα Δημητρούλια**, «Ηλεκτρονικά υποστηριζόμενη ανάλυση κειμένου».
- 16:00-16:15 **Ε. Γουλή, Α. Καρασίμος, Π. Καλαφατά, Ε. Μεργούπη-Σαβαΐδου, Ν. Παπαδάκης, Γ. Τζεδόπουλος, Α. Φαλιέρου, Γ. Χρυσοβιτσάνος, Ε. Βερναρδάκη, Μ. Σπηλιωτοπούλου και Ε. Κατσιαδάκη**, «Από το DARIAH-GR/ΔΥΑΣ στο PARTHENOS-EU Project: Οι ψηφιακές υποδομές, τα μητρώα συλλογών και οι θησαυροί στις ανθρωπιστικές επιστήμες».
- 16:15-16:30 **Αλέξανδρος Τενεκετζής**, «Τα ψηφιακά μέσα στην υπηρεσία της ιστορίας της τέχνης: Μια κριτική αποτίμηση των εργαλείων και των τάσεων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο».
- 16:30-16:45 **Εύη Σαχίνη**, «Τεχνολογίες αιχμής και δράσεις συνέργειας για ένα βιώσιμο μοντέλο ψηφιακής ανθρωπιστικής έρευνας».
- 16:45-17:15 Συζήτηση

ΤΕΤΑΡΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ
Προεδρία Μάνθος Σαντοριναίος

- 17:30-17:40 **Πέτρος Πετρίδης και Ηλίας Στουραΐτης**, «Ψηφιακά διαδικτυακά παιχνίδια και ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες».
- 17:40-17:55 **Ηλίας Στουραΐτης**, «Η ιστορία στον αστερισμό του ψηφιακού φρετιχισμού: Μύθος ή πραγματικότητα;»
- 17:55-18:10 **Πηνελόπη Παπαηλία και Πέτρος Πετρίδης**, «Ανθρωπολογία, ψηφιακή εθνογραφία και ψηφιακές ανθρωπιστικές σπουδές: Συνομιλίες, προβληματισμοί, προκλήσεις».
- 18:10-18:25 **Γιάννης Σκαρπέλος, Ελίνα Ροϊνιώτη και Ελεάννα Πανδιά**, «Χρώμα και ψηφιακό παιχνίδι: Ανάμεσα στο ρεαλισμό και το συμβολικό».
- 18:25-18:40 **Δέσποινα Καταπότη, Βάσια Τουφεκούλα και Αγγελική Χρυσάνθη**, «Ανάδειξη μνημείων και τεχνικές μέσων κοινωνικής δικτύωσης».
- 18:40-19:10 Συζήτηση
- 19:10-19:30 Κλείσιμο εργασιών

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δέσποινα Βαλατσού, Διδάκτωρ Ιστορίας, ΕΚΠΑ
Άντα Διάλλα, Καθηγήτρια Ιστορίας, ΑΣΚΤ Αθήνας
Ιουλία Πεντάζου, Διδάκτωρ Αρχιτεκτονικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πέτρος Πετρίδης, Διδάκτωρ Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ηλίας Στουραΐτης, Υπ. διδάκτωρ Διδακτικής της Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

